



УДК 34:61+347.2+347.4+347.5
DOI 10.32782/cuj-2024-3-15

Музика Леся Анатоліївна

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри приватного права
Національного університету «Кієво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0001-8357-703X



Сєда Софія Володимирівна

магістр права факультету правничих наук
Національного університету «Кієво-Могилянська академія»
ORCID: 0009-0005-6349-4006

КОНЦЕПЦІЯ ПОСТТАНАТИВНИХ ПРАВ У КОНТЕКСТІ ПРАВОВІДНОСИН ЩОДО АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто концепцію посттанативних прав, як суб'єктивних прав, що виникають або продовжують існувати внаслідок смерті особи, у контексті використання анатомічних матеріалів людини. З'ясовано, що певний перелік посттанативних прав міститься у чинному законодавстві України, зокрема, до них належать право на шанобливе ставлення до тіла людини, яка померла, право розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам, право на згоду чи незгоду на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів, при цьому визначальне значення у розпорядженні тілом та органами померлого має його волевиявлення. Проаналізовано питання згоди на посмертне вилучення анатомічних матеріалів людини та у цьому контексті звернено увагу на дві концепції щодо вилучення анатомічних матеріалів людини – «презумпції згоди» і «презумпції незгоди», виокремлено певні переваги та недоліки існування цих концепцій. Установлено яким чином регулюється посмертне вилучення анатомічних матеріалів людини на вітчизняному рівні. Проаналізовано зарубіжний досвід та позиції Європейського суду з прав людини щодо підходів до регулювання цього питання. З'ясовано, що в Україні чинною є презумпція «незгоди», що в цілому є позитивним досвідом, усуває певні ризики та узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини. Виявлено, що у зв'язку з наслідками російсько-української війни необхідним є посилення гарантій реалізації права на батьківство, що можна зробити, зокрема, закріпивши та врегулювавши поняття посмертальної репродукції, оскільки відносини які виникають з цих підстав наразі регулюються лише на договірному рівні. З'ясовано, що в чинному законодавстві України відсутнє належне правове регулювання явища посмертальної репродукції, що викликає, статусу дитини, що народжена таким шляхом.

Ключові слова: анатомічні матеріали людини, посттанативні права, посмертне вилучення анатомічних матеріалів, згода на вилучення анатомічних матеріалів, презумпція згоди, презумпція незгоди, посмертальна репродукція.

Muzyka L. A., Sieda S. V. The concept of post-mortem rights in the context of legal relations with human anatomical materials

The article analyzes the subjective civil rights arise or continue to exist as a result of a person's death and are covered by the term "post-mortem rights" in the context of the usage of human anatomical materials. It is found that when using human anatomical materials, two categories should be distinguished among the subjects of post-mortem rights – close relatives of the deceased person and other persons. It is discovered that a certain list of post-mortem rights is contained in the current legislation of Ukraine, in particular, they include the right to respect for the body of a deceased person, the right to order the transfer of organs and other anatomical materials of his/her body to scientific, medical or educational institutions after his/her death, the right to consent or disagree to the removal of anatomical materials for transplantation and/or manufacture of bioimplants, with the decisive role in the disposal of the deceased's body and organs being played by his/her will. The article focuses on the analysis of two concepts regarding the posthumous removal of human anatomical materials – the "presumption of non-consent" and the "presumption of consent". It is determined that in Ukraine the presumption of "non-consent" is in force, according to which the removal of anatomical materials from a person after his or her death requires consent to such removal. It is justified that this practice is generally a positive experience due to elimination of certain risks and consistency with the case law of the European Court of Human Rights. It is found that in connection with the consequences of the Russian-Ukrainian war, it is necessary to strengthen the guarantees of the right to parenthood, which can be done, in particular, by consolidating and regulating the concept of postmortem reproduction, which currently lacks proper legislative regulation and is regulated at the contractual level.

Key words: human anatomical materials, post-mortem rights, posthumous removal of anatomical materials, consent to the removal of anatomical materials, presumption of consent, presumption of non-consent, postmortem reproduction.

Вступ. Анатомічні матеріали не перестають бути об'єктами цивільних прав після смерті особи, крім того, більша частина операцій з трансплантації здійснюється від померлого донора. Тому у межах цієї статті ми плануємо детальніше розглянути проблеми використання анатомічних матеріалів людини, проаналізувавши концепцію посттативних прав.

Матеріали та методи. *Методологію дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання. Зокрема, історичний метод використовується під час аналізу еволюції підходів до правового регулювання анатомічних матеріалів людини. Діалектичний метод застосовується для з'ясування сутності поняття постмортальних прав. За допомогою герменевтичного методу здійснюється тлумачення законодавства, досліджуються доктринальні положення, що стосуються предмета дослідження. Для виявлення особливої правової природи анатомічних прав людини як об'єктів цивільних прав застосовується формально-логічний метод. Порівняльно-правовий метод – для зіставлення вітчизняного та зарубіжного досвіду, порівняння наукових концепцій, теорій та підходів. Метод класифікації – для виокремлення видів анатомічних матеріалів людини. Метод системно-струк-*

турного аналізу застосовується для з'ясування того, яке місце займають анатомічні матеріали людини серед системи об'єктів цивільних прав, визначення кола договорів щодо анатомічних матеріалів людини. Метод теоретичного моделювання – під час розробки пропозицій щодо внесення змін до законодавства. Метод синтезу використовується для формування висновків проведеного дослідження.

Науково-теоретичну базу дослідження складають праці таких вчених як: О. Р. Антонюк, С. Б. Булеци, М. С. Брюховецької, А. А. Герц, С. В. Гринчака, О. В. Губського, Ф. Є. Дзюби, Ю.-Я. Зборівського, К. О. Ільющенкової, Н. М. Квіт, Н. В. Коробцової, Г. Л. Крушельницької, М. М. Новицької, В. Я. Погребняка, І. Р. Пташника, І. Я. Сенюти, В. Л. Скрипника, С. О. Сліпченка, І. В. Спасибо-Фатеевої, А. М. Тіхонової, В. А. Філіпової, О. А. Халабуденка, В. В. Хамітової, Ю.Є. Ходики, В. І. Чечерського, У. Р. Шемета, О. Р. Шишки та інших.

Результати. Після смерті фізичної особи залишається ціла низка об'єктів [1]. До таких об'єктів можемо віднести анатомічні матеріали людини. Відділена від тіла частина вже не є частиною людини, втім вилучені органи, як і тіло померлого, є предметами матеріального світу [2, с. 224].

Щодо посттанативних прав, то вони розглядаються Посикалюком О. О. з трьох точок зору: посттанативні права пояснюються як суб'єктивні права родичів померлої особи; посттанативний захист особистих немайнових прав аргументується тим, що деякі з них не припиняються зі смертю особи-носія та переходять до її родичів; особисті немайнові права припиняють своє існування в момент смерті особи-носія, а посттанативний захист особистості заснований на обов'язку держави забезпечувати охорону пам'яті про померлого [1].

Стефанчук Р. О. як посттанативні права розглядає такі суб'єктивні цивільні права, які виникають або продовжують існування після смерті фізичної особи і нібито «переживають» своїх носіїв. З моменту смерті фізичної особи, тобто з моменту, коли встановлена смерть мозку, вона припиняє своє існування як учасник цивільних правовідносин, втрачає цивільну правоздатність та усі набуті нею права. З іншого ж боку, після смерті фізичної особи існує ціла низка посттанативних прав, які продовжують своє існування [3, с. 525].

Посттанативні особисті права фізичних осіб мають чітко визначений перелік суб'єктів – носіїв цих прав [3, с. 529]. Аналізуючи німецьку правову думку Посикалюк О. О. виділяє три категорії таких суб'єктів: близькі родичі померлої особи; спадкоємці померлої особи; інші особи, зокрема, юридичні, які мають інтерес щодо захисту тих чи інших посттанативних прав [1]. Оскільки анатомічні матеріали не можуть передаватися у спадок, у контексті аналізованої ситуації, ми вважаємо за доцільне говорити про дві категорії суб'єктів посттанативних прав – близьких родичів померлої особи та інших осіб.

На нашу думку, певний перелік посттанативних прав щодо використання анатомічних матеріалів людини вказаний у ст. 6 Закону України «Про поховання та похоронну справу» від 10.07.2003 р. № 1102-IV [4]: усі громадяни мають право на поховання їхнього тіла та волевиявлення про належне ставлення до тіла після смерті. Волевиявлення про належне ставлення до тіла після смерті може бути виражене зокрема у: згоді чи незгоді на

проведення патолого-анатомічного розтину; згоді чи незгоді на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів; дорученні виконати своє волевиявлення певній особі; іншому дорученні, що не суперечить законодавству. Дії щодо тіла померлого повинні здійснюватися в повній відповідності з волевиявленням померлого, якщо не виникли обставини, за яких виконання волевиявлення померлого неможливе. Повнолітня дієздатна фізична особа має право розпорядитися щодо передачі після смерті її тіла чи анатомічних матеріалів науковим або навчальним закладам, закладам охорони здоров'я. Рішення щодо передачі тіла чи анатомічних матеріалів померлого може бути прийнято другим з подружжя або одним з близьких родичів, якщо це не суперечить волевиявленню померлого.

На рівні Цивільного кодексу України від 16.01.2003 № 435-IV (далі – ЦК України) [5] також закріплюються права та обов'язки пов'язані з анатомічними матеріалами людини, які виникають після її смерті. Наприклад, у ч. 1 ст. 298 ЦК України передбачено, що кожен зобов'язаний шанобливо ставитися до тіла людини, яка померла. Частина 4 ст. 289 ЦК України, надає фізичній особі право розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам.

Разом з тим, у випадку виникнення посттанативних прав щодо використання анатомічних матеріалів людини важливе значення має концепція згоди на вилучення анатомічних органів у разі смерті особи. Верейці О. вказує на існування в світі двох юридичних моделей щодо регулювання процедури отримання дозволу на вилучення анатомічних матеріалів померлих осіб. Перша (система згоди) – полягає у наявності вираженої згоди на вилучення анатомічних матеріалів у померлого. Така згода може бути надана як самим донором ще за життя, так і членами сім'ї після його смерті, якщо спеціальні розпорядження донора щодо власних анатомічних матеріалів відсутні. Система згоди передбачена законодавством США, Канади, Франції, Італії. Друга (система

незгоди) – полягає у тому, що анатомічні матеріали можуть вилучатися з тіла померлого, якщо він за життя не висловлював заперечень щодо цього або інші особи, близькі померлого не робили заяв у відповідний час про те, що померлий мав би заперечення проти такого вилучення після смерті. Ця система діє в Австрії, Бельгії, Данії [6, с. 29].

Можна сказати, що моделі «системи згоди» та «системи незгоди» відповідають наявності двох презумпцій «презумпції незгоди» та «презумпції згоди» відповідно. «Презумпцію незгоди» називають також принципом інформованої згоди, вона передбачає прижиттєве розпорядження донора особисто або членів сім'ї після настання його смерті. «Презумпція згоди» передбачає, що якщо особа за життя не повідомила, що не бажає стати донором органів, то після її смерті її органи можуть бути вилученні для трансплантації і при цьому не потрібна згода родичів [7, с. 90].

«Презумпція згоди» несе певні ризики, оскільки деякі держави впроваджують у своєму законодавстві таку презумпцію аби вирішити проблему нестачі донорських органів. Негативним прикладом застосування презумпції згоди став Китай, де проблему нестачі донорського матеріалу вирішують шляхом вилучення органів у страченого ув'язненого. Для цього необхідно три умови: по-перше, якщо не вимагається тіло ув'язненого; по-друге, якщо ув'язнений дав згоду; по-третє, якщо родичі ув'язненого теж дали згоду. Проте, є твердження, що Китай не дотримується цих умов. Страти заплановувались на день трансплантації, а держава отримувала дві-три тисячі органів в рік від страчених засуджених. Така практика не може слугувати зразком для інших держав, адже передусім мають бути дотримані та захищені права потенційних донорів незалежно від їх правового статусу [8, с. 50]. Прикладом є й опублікований 22 квітня 2024 року Державним департаментом США «Звіт про дотримання прав людини в країнах за 2023 рік». У ньому засуджується переслідування Фалуньгун компартією Китаю й злочин, пов'язаний з насильницьким вирізанням органів, у якому практикувальники Фалунь-

гун розглядаються як головне джерело постачання органів [9].

В цілому питання згоди на посмертне вилучення анатомічних матеріалів є дуже важливим, оскільки відібрані анатомічні матеріали з тіла померлої фізичної є основним джерелом органів під час трансплантації, а вибір презумпції згоди або незгоди є однією з найбільш дискусійних проблем у сфері донорства і трансплантації. Окрім різного ставлення країн до цього питання: наприклад в Україні діє презумпція незгоди, як і в США, Японії, Німеччині, Італії. З іншого боку, презумпція згоди діє у Франції, Австрії, Бельгії, Данії, в доктрині також існують абсолютно діаметральні позиції щодо цього питання. Одні вчені обґрунтовують необхідність збереження в основі трансплантаційного законодавства «презумпції незгоди» [10, с. 111]. Інші дослідники, наприклад, Олійник Р. В. переконані, що модель отримання згоди на донорство, яка діє в Україні гальмує розвиток трансплантації [11, с. 82].

Прибічники презумпції згоди стверджують, що її існування здатне збільшити кількість донорських органів, прискорить лікування хворих реципієнтів, життя яких можна врятувати лише трансплантацією анатомічних матеріалів [12, с. 7]. З іншого боку, деякі вчені вказують на те, що модель «презумпції згоди» для України в чистому вигляді існувати не може, з огляду на: побоювання громадськості щодо становлення легального ринку купівлі-продажу органів від померлої особи та можливостей зловживання лікарями своїм становищем для корисливих інтересів і наживи на таких анатомічних матеріалах; для більшості суспільства питання анатомічної цілісності тіла померлої особи співзвучне зі загальними морально-етичними цінностями – донорство як таке розглядається як вибір кожної свідомої особи; враховуючи корумпований, криміногенний характер сучасних суспільних процесів [13, с. 179].

Прибічники ж презумпції незгоди серед її переваг зокрема виділяють те, що «презумпція незгоди» більше відповідає широким поняттям про суверенітет людини над її тілом, що також стосується права на само-

визначення [14, с. 33]. Крім того, як свідчить практика різних країн, різниця у правовому регулюванні взяття анатомічних матеріалів у померлої людини на кількість пересадок органів суттєво не впливає. Наприклад, у США чинний такий самий принцип презумпції незгоди, як і в Україні, однак, завдяки чіткій організації всього процесу трансплантації, щороку виконується близько 23 тис. пересадок органів, з них близько 18 тис. – трупних і близько 5 тис. – від живих донорів [15, с. 39].

Визначаючись з питанням згоди на посмертне вилучення анатомічних матеріалів у будь-якому разі варто звернути увагу на позицію за якою, незалежно від виду системи, що застосовуватиметься у національному законодавстві, в першу чергу, вона повинна відповідати основним стандартам прозорості та безпеки, а також забезпечувати правову впевненість донорам, членам сім'ї й родичам. Що стосується більш суттєвих вимог, що воно має поважати принцип самовизначеності потенційного донора [11, с. 33].

Аналіз чинного законодавства України свідчить про існування в Україні «презумпції незгоди», що в цілому можна вважати позитивною практикою. Так, відповідно до ч. 3 ст. 290 ЦК України, фізична особа може дати письмову згоду на донорство своїх органів та інших анатомічних матеріалів у разі смерті або заборонити його.

Порядок надання згоди чи незгоди на вилучення анатомічних матеріалів у померлих осіб регулюється статтею 16 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» № 2427-VIII від 17.05.2018 [16]. Так, кожна повнолітня дієздатна особа має право надати у письмовій (електронній) формі згоду або незгоду на вилучення анатомічних матеріалів з її тіла для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів після визначення її стану як незворотна смерть. Таку згоду особа у будь-який час має право відкликати за письмовою заявою або надати нову письмову згоду чи незгоду. Разом з тим, ч. 11 статті 16 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» визначає можливість надання згоди на вилучення анатомічних мате-

ріалів іншими особами. Якщо померла особа не висловила за життя своєї згоди або незгоди на посмертне донорство, згода на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів з тіла такої особи після її смерті може бути надана особисто другим з подружжя або в одному з близьких родичів цієї особи (діти, батьки, рідні брати та сестри). У разі відсутності другого з подружжя або близьких родичів, згода на вилучення анатомічних матеріалів може надаватися особою, яка зобов'язалася поховати померлу особу. У разі смерті особи віком до 18 років згода на вилучення анатомічних матеріалів цієї особи для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів може бути надана батьками або іншими законними представниками цієї особи.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) також свідчить про те, що ЄСПЛ визнає наявність постнативних прав у контексті використання анатомічних матеріалів людини та важливості наявності згоди на вилучення анатомічних матеріалів людини. У справі *Elberte v Latvia* [17] Суд виходив з позицій, що у сфері трансплантації органів і тканин визнається необхідність шанобливого ставлення до тіла людини навіть після її смерті. Згідно з обставинами справи, після загибелі чоловіка заявниці внаслідок дорожньо-транспортної пригоди було проведено його розтин, під час якого з тіла чоловіка було вилучено тканини, які були відправлені для виготовлення біоімплантатів. В цьому рішенні ЄСПЛ констатував порушення ст. 8 та ст. 3 Конвенції. Суд вказав, що у законодавстві Латвії було недостатньо чітко визначено правові засади надання згоди або незгоди на вилучення органів чи тканин. Крім того, заявницю як найближчу родичку не було проінформовано про те, як і коли вона може здійснити свої права. Також ЄСПЛ наголосив на тому, що порушення відбулося й тому, що тканини було вилучено без згоди заявниці, і вона дізналася про це лише набагато пізніше. Суд констатував, що всі факти призвели до страждань, які виходять за рамки травми, яку людина зазнає через втрату близького родича.

Згідно з обставинами справи *Petrova v. Latvia* [18] дорослий син заявниці помер у лікарні внаслідок серйозних травм, отриманих у автомобільній аварії. В подальшому заявниця виявила, що нирки та селезінку її сина видалили одразу після його смерті без її відома чи згоди. У цій справі ЄСПЛ також наголосив на тому, що вилучення органів для трансплантації без відома чи згоди найближчих родичів становило порушення, а законодавство Латвії не було достатньо чітким та точним, щоб забезпечити належний правовий захист від свавілля. У справі *Polat v. Austria* [19], відбулося вилучення органів всупереч волі батьків та неповідомлення батьків про проведення розтину. ЄСПЛ дійшов висновку, що рішення про проведення розтину тіла дитини заявниці всупереч її волі та релігійним переконанням становило не виправдане втручання у її сімейне життя та право сповідувати свою релігію, тому було порушено вимоги ст.8 Конвенції.

Отже, зважаючи на зазначені вище переваги та недоліки презумпцій згоди та незгоди, враховуючи практику ЄСПЛ, ми дотримуємося позиції, що наразі існування презумпції незгоди у вітчизняному законодавстві є обґрунтованим. Такий підхід дозволяє забезпечити реалізацію права особи на визначення долі та вільного волевиявлення щодо розпорядження власним тілом після смерті та шанобливого ставлення до нього, дотримання права на повагу до людської гідності, максимально можливе урахування волі померлого та прав його близьких осіб. При цьому наразі варто приділити велику увагу формуванню позитивної громадської думки та ставлення до донорства та трансплантації, спростування міфів, посилення гарантій для донорів, чіткій організації процесу.

Разом з тим, російсько-українська війна призводить до жаклих наслідків для України та актуалізує розгляд питання постмортальної репродукції. Особливо значущим воно є для військовослужбовців, які через великі ризики для життя і здоров'я потребують гарантій реалізації права на батьківство [20, с. 112].

Під поняттям «постмортальна репродукція» розуміється зачаття і народження дитини

після смерті одного з батьків [21]. Причини її використання можуть бути різними: психологічна мета – надія народити від близької людини; єдиний спосіб створення сім'ї за участю померлого; можливість продовження роду для іншого партнера, для родичів шанс мати нащадка [22, с. 10–11].

Спробою врегулювати питання зберігання анатомічного матеріалу для постмортальної репродукції був пп.3 п.2 Прикінцевих та перехідних положень проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» [23], який передбачає, що у разі загибелі або визнання померлою в установленому порядку особи, репродуктивні клітини якої зберігаються, їх зберігання припиняється з подальшою утилізацією. Положення обґрунтовується неврегульованістю питання постмортальної репродукції національним законодавством [24].

Наразі законодавче регулювання зберігання репродуктивних клітин здійснюється Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 №787 Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні (далі – Порядок №787) [25]. Відповідно до п. 7.1. та п. 7.2. розділу VII Порядку №787, кріоконсервація біоматеріалу та його зберігання здійснюються за заявою на кріоконсервацію. Заклад охорони здоров'я забезпечує необхідний режим зберігання та використання біоматеріалу. Проте, в цьому Порядку відсутні вказівки на те, що відбуватиметься з кріоконсервованими анатомічними матеріалами після смерті особи.

Проаналізувавши чинне законодавство можна казати про відсутність належного правового регулювання постмортальної репродукції. Втім, ми не можемо погодитись з аргументацією про те, що відсутність регулювання тягне за собою необхідність утилізації біологічного матеріалу. Передусім, цивільні правовідносини ґрунтуються на принципі диспозитивності, що знаходить своє відображення у ч.1 ст.1 ЦК України, ці правовідносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні їх учасників, а п.3 ст.3 ЦК України як

одну з засад цивільного законодавства визначає свободу договору. Зазначені принципи поширюються на відносини щодо зберігання анатомічного матеріалу як цивільні правовідносини, що виникають у сфері здійснення медичної діяльності.

Квіт Н. М. зазначає, що договірне регулювання використання кріоконсервованих репродуктивних клітин наразі є єдиною можливістю чітко визначити права та обов'язки у цій сфері, з'ясувати межі правомірного використання біологічного матеріалу. Дослідниця розглядає договір зберігання біологічного матеріалу як договір про надання послуг, його укладення є не обов'язковим, але застосовується для уникнення спорів [26, с. 281].

Незважаючи на відсутність регламентації, на практиці медичні центри не виключають можливості проведення постмортальної репродукції, надаючи рекомендації. Бажано, щоб чоловік, який планує кріоконсервувати сперму, перебував в шлюбі, за життя висловив згоду мати спільну дитину. Не видається довіреність, адже представництво припиняється у разі смерті особи, яка її видала (ст. 248 ЦК України). Необхідно оформити договір на кріоконсервацію і зберігання сперми, прописати умови її використання в майбутньому, та заяву щодо використання сперми після смерті особи, яку потрібно нотаріально посвідчити [27].

Загалом суб'єктом, який може використати анатомічний матеріал для постмортальної репродукції може бути другий з подружжя, проте ми погоджуємося з позицією, що особи (крім іншого з подружжя), які скористаються технологією постмортальної репродукції повинні відповідати цим критеріям: у них відсутні інші діти, вони не у змозі їх зачати, або таке зачаття суттєво ускладнено; вони усвідомлено зобов'язуються брати відповідальність, пов'язану з вихованням, належним забезпеченням дитини; метою є продовження роду; обґрунтованість вимоги перевіряється судом [21, с. 176].

У цьому контексті варто звернути увагу й на концепцію постнативних прав. Ми вважаємо, що такий підхід, має поширюватися й на застосування постмортальної репродукції

для якої необхідно буде встановити дійсну волю особи щодо розпорядження її анатомічним матеріалом шляхом надання згоди, оскільки згода є виявом бажання особи реалізувати право на біологічне батьківство у майбутньому і саме особа наділена правом вирішувати долю своїх репродуктивних клітин. При цьому, досвід зарубіжних країн, які дозволяють постмортальну репродукцію та регулюють це питання, свідчить про наявність такого елементу в нормативному регулюванні як вимога згоди померлого [28].

Цікавою є позиція, висловлена у постанові Верховного Суду (далі – ВС) від 19 жовтня 2022 року у справі № 420/5/22. Справа стосувалася визнання протиправним та скасування рішення пенсійного фонду про відмову у призначенні пенсії у зв'язку із втратою годувальника, обґрунтованого народженням дитини, зачатої шляхом постмортальної репродукції, після спливу 10-місячного строку з дня смерті годувальника. ВС вказав на те, що право пари зачати дитину, вдаватись до репродуктивної медицини захищене міжнародним правом, оскільки цей вибір є різновидом вияву приватного і сімейного життя. ВС зазначив, що до дитини, народженої після спливу строку, не може застосовуватись дискримінація за ознакою часу народження та способу запліднення [29]. Тобто суд прирівняв статус дитини народженої шляхом постмортальної репродукції до статусу народженої у шлюбі.

Зі свого боку, Святошинський районний суд міста Києва у рішенні по справі № 759/265/23 від 14.04.2023 зробив висновок, що оскільки використання штучного запліднення з посмертним використанням кріоконсервованого за життя репродуктивного матеріалу чоловіка торкається делікатних моральних та етичних питань, а правового механізму щодо такого розпорядження не має, межі оцінки можливості відновлення права позивачки судом мають бути настільки широкими задля можливості досягнення балансу приватних та публічних інтересів. Враховуючи той факт, що між сторонами був укладений договір про надання медичних послуг (проведення запліднення *in vitro*), чоловік позивачки за життя залишив заяву без дати, в якій зазна-

чив, що він свідомо і добровільно погоджується провести розморожування і використання в межах допоміжних репродуктивних технологій, вказаних у його заяві щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій, його кріоконсервованого біологічного матеріалу, суд вважає, що позовні вимоги про зобов'язання відповідача надати позивачці медичні послуги за даним договором підлягають задоволенню [30].

Правове регулювання постмортальної репродукції в зарубіжних країнах суттєво відрізняється, одні країни встановлюють її заборону (Німеччина, Італія, Франція, Австралія), інші дозволяють (США, Ізраїль), в деяких регулювання відсутнє. В окремих країнах посмертна репродукція є однією з гарантій забезпечення права людини на продовження роду, у США та Ізраїлі солдати, які відправлялися на військові дії, могли заморозити власну сперму [31, с. 35].

Уніфікований закон США про батьківство передбачає, що особа є батьком або матір'ю дитини, зачатої за допомогою допоміжної репродукції, зокрема, якщо вона письмово дала згоду на батьківство щодо дитини у випадку здійснення допоміжної репродукції після її смерті або чіткі та переконливі докази свідчать про намір особи бути батьком або матір'ю цієї дитини. Для законного батьківства шляхом постмортальної репродукції, дитина повинна народилася не пізніше ніж через 45 місяців після смерті особи. Доцільно зазначити й про приклад Ізраїлю як країни, яка має досвід перебування у стані війни. Керівні принципи Генерального прокурора Ізраїлю щодо сперми після смерті та її використання допомагають судам приймати рішення щодо запитів на вилучення сперми у померлих чоловіків. Правила вимагають наявності: прохання партнерки вмираючого або померлого чоловіка про вилучення його сперми; дозволу суду на використання сперми, визначеного у кожному конкретному випадку, зважаючи на передбачувані бажання померлого чоловіка. Ізраїльські суди навіть дозволили батькам вилучати сперму у своїх померлих синів, використовуючи її для народження біологічних онуків [32]. У 2004 році сім'я Коєнів

виграла судову справу щодо права використувати сперму їхнього загиблого на війні сина для запліднення жінки, яка зголосилася стати матір'ю, оскільки за життя їхній син висловлював бажання мати дітей [33].

Враховуючи виклики воєнного стану доцільним є врегулювання питання постмортальної репродукції на законодавчому рівні, закріпивши можливість зберігання та використання репродуктивних клітин після смерті особи. З аналізу доктрини, зарубіжного досвіду, судової практики випливає, що до предмету регулювання слід включити такі аспекти: закріпити за особою право розпорядитися її репродуктивними клітинами та визначити долю зібраного анатомічного матеріалу після її смерті; передбачити порядок зберігання та використання матеріалу після смерті особи; встановити, що підставою для зберігання репродуктивних клітин після смерті особи є її письмово закріплена згода у формі заяви та укладений з закладом охорони здоров'я договір на зберігання матеріалів, в окремих випадках передбачити можливість встановлення згоди судом з врахуванням бажання особи мати дітей за життя; передбачити перелік суб'єктів, які можуть реалізувати право використати анатомічний матеріал (другий з подружжя, його родичі), їхні права та обов'язки. [20, с. 118].

Висновки. Внаслідок смерті особи виникають або продовжують існувати суб'єктивні цивільні права, які охоплюються терміном «посттанативні права». Посттанативні права є актуальними в контексті використання анатомічних матеріалів людини і в цьому випадку серед суб'єктів посттанативних прав слід виділяти дві категорії – близьких родичів померлої особи та інших осіб. Певний перелік посттанативних прав міститься у чинному законодавстві України, зокрема, до них належать право на шанобливе ставлення до тіла людини, яка померла, право розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам, право на згоду чи незгоду на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів, при цьому

визначальне значення у розпорядженні тілом та органами померлого має його волевиявлення. Аналіз доктрини свідчить про наявність двох презумпцій «презумпції незгоди» та «презумпції згоди» щодо вилучення анатомічних матеріалів. В Україні законодавчо закріплена та діє «презумпція незгоди», за якою для вилучення анатомічних матеріалів у людини після її смерті необхідною умовою є наявність згоди на таке вилучення. За чинної правової регламентації вітчизняного підходу згоду на вилучення може надавати безпосередньо повнолітня дієздатна особа прижиттєво або інші особи після її смерті за відсутності висловленої згоди у цієї особи за життя (один із подружжя, близькі родичі померлої особи або особа, яка зобов'язалась її поховати, у випадку смерті неповнолітнього – його батьки або законні представники). Існування «презумпції незгоди» у законодавстві України в цілому є позитивним досвідом, оскільки усуває певні ризики «презумпції згоди» та узгоджується з практикою ЄСПЛ.

Проаналізувавши чинне законодавство можна казати про відсутність належного пра-

вового регулювання явища постмортальної репродукції, під якою розуміється зачаття і народження дитини після смерті одного з батьків, що викликає значні питання щодо збереження та використання відібраного для таких цілей анатомічного матеріалу. Незважаючи на відсутність регламентації, на практиці медичні центри не виключають можливості проведення постмортальної репродукції, надаючи перевагу договірному способу регулювання відносин. Відсутність законодавчого регулювання викликає й невизначеність у статусі дитини, народженої шляхом постмортальної репродукції, а вітчизняна судова практика переважно свідчить про прирівнювання таких дітей до статусу дітей народжених у шлюбі. Зважаючи на такий стан правового регулювання та у зв'язку з наслідками російсько-української війни необхідним є посилення гарантій реалізації права на батьківство, що можна зробити, зокрема закріпивши та врегулювавши поняття посмортальної репродукції, а також зберігання та використання анатомічного матеріалу для її цілей на законодавчому рівні.

Література

1. Посикалюк О. О. Посттанативні особисті немайнові права фізичних осіб. URL: http://old.univer.km.ua/statti/posikalyuk_o.o._posttanativni_osobisti_nemaynovi_prava_fizichnih_osib_porivnyalno-pravoviy_aspekt_6.pdf (дата звернення: 03.04.2024).
2. Сліпченко С. О., Шишка О. Р. Органи, вилучені з тіла померлої людини, як об'єкти цивільного обороту. Приватне право в сфері охорони здоров'я: виклики та перспективи: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 17 вересня 2020 р.). Львів: ЛОБФ, 2020. С. 224–231.
3. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. К.: КНТ, 2008. 626 с.
4. Про поховання та похоронну справу: Закон України від 10 липня 2003 р. № 1102-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 7. Ст. 47.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
6. Верейці О. Розпорядження особи стосовно власних анатомічних матеріалів на випадок своєї смерті (правове регулювання) за законодавством України. Мала енциклопедія нотаріуса. 2016. № 4 (88). С. 28–31.
7. Брюховецька М. С. Посмертне донорство в законодавстві іноземних країн: позитивний досвід правозастосування. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. 18 (2/2). С. 90–93.
8. Брюховецька М. С. Цивільно-правове регулювання посмертного донорства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 230 с.
9. Country Reports on Human Rights Practices: China (Includes Hong Kong, Macau, and Tibet). 2023. URL: <https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/china/> (дата звернення: 10.06.2024).
10. Дзюба А. Є. Цивільно-правове регулювання трансплантації органів і тканин: досвід України та Європейського Союзу: дис. ... докт. філос. у галузі права. Львів, 2023. 238 с.

11. Олійник Р. В. Цивільно-правове регулювання донорства в Україні: дис. ... докт. філософ. з права. Львів, 2021. 245 с.
12. Брюховецька М. С. Цивільно-правове регулювання посмертного донорства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 21 с.
13. Ілюшик О.М., Баран М.В. Трансплантація органів від умерлої особи: проблеми правового регулювання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. Випуск 2.. С. 174–184.
14. Ковальський М.М. Застосування «системи вибору» під час виникнення цивільно-правових відносин посмертного донорства в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск 1(22) том 5, частина 2. С. 33–35.
15. Пашков В. Трансплантація органів померлої людини: господарсько-правова регламентація. Доктрина медичного права. *Медичне право*. 2014. № 1(13). С. 33–42.
16. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17 травня 2018 р. № 2427-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 28. Ст. 232.
17. Case of Elberte v Latvia (Application no. 61243/08) (2015) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-150234%22>} (дата звернення: 11.04.2024).
18. Case of Petrova v. Latvia (Application no. 4605/05) (2014) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22appno%22:%224605/05%22,%22itemid%22:%22001-144997%22>} (дата звернення: 11.04.2024).
19. Case of Polat v. Austria (Application no. 12886/16) (2021) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Polat%20v.%20Austria%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-211365%22>} (дата звернення: 11.04.2024).
20. Седа С. В. Питання зберігання та використання анатомічного матеріалу людини для постмортальної репродукції в контексті російсько-української війни. Сучасні виклики приватного права в умовах війни: збірник наукових праць учасників круглого столу (Київ, 1 лют. 2024 р.). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2024. с. 112–118.
21. Чечерський В. Постмортальна репродукція: актуальні проблеми правового регулювання та зарубіжний досвід. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol.1. С. 172–177.
22. Марків А.С. Правовий аналіз постмортальної репродукції в аспекті прав людини: маг. роб. ... магістр. Київ, 2019. 103с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/707e7281-2c80-4dfa-a74b-e01475a9465c/content> (дата звернення: 28.01.2024).
23. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство): проект Закону України від 22.11.2023 № 3496-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20?fbclid=IwAR1uz4-dAIFBUc0_In8Pj62HiehnyqgMCqFVHqNo2DI4xkrzQKvW2r1TiFI#n27 (дата звернення: 28.01.2024).
24. Порівняльна таблиця до проекту Закону України від 22.11.2023 № 3496-IX URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1982600> (дата звернення: 28.01.2024).
25. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#top> (дата звернення: 29.01.2024).
26. Квіт Н. М. Цивільно-правові форми створення та використання біобанків в Україні. дис. ... д-ра юрид. Наук. Львів. 2020. 494 с.
27. Yuzko Medical Center. Постмортальна репродукція. URL: <https://ivf.ua/novini/2375/> (дата звернення: 29.01.2024).
28. Shelly Simana. Creating life after death: should posthumous reproduction be legally permissible without the deceased's prior consent? 2018. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6121062/#fn35> (дата звернення: 29.01.2024).
29. Постанова Верховного Суду від 19 жовтня 2022 року, судова справа № 420/5/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106840444> (дата звернення: 29.01.2024).
30. Рішення Святошинського районного суду міста Києва від 14.04.2023, судова справа № 759/265/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111073607> (дата звернення: 21.02.2024).
31. Чечерський В. І. Використання криоконсервованих гамет та ембріонів як гарантія реалізації права людини на репродуктивне відтворення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 34–37. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2019/9.pdf (дата звернення: 29.01.2024)
32. Valerie Thomas. Life after death: regulating posthumous reproduction. 2019. URL: <https://www.howtoregulate.org/posthumous-reproduction-2/> (дата звернення: 11.03.2024)
33. Mother wins dead son sperm case. BBC. 2007. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/6279061.stm?ls (дата звернення: 11.03.2024).

References

1. Posykaliuk, O.O. (2012). Posttatanatyvni osobysti nemainovi prava fizychnykh osib [Post-mortem personal non-property rights of individuals: a comparative legal aspect]. *Pryvatne pravo i pidpriumnytstvo. Zbirnyk naukovykh prats – Private law and entrepreneurship. Collection of scientific papers*, 11, 202–205. Retrieved from: http://old.univer.km.ua/statti/posikalyuk_o.o_posttatanatyvni_osobysti_nemaynovi_prava_fizichnih_osib_porivnyalno-pravoviy_aspekt_6.pdf (data zvernennia: 03.04.2024) [in Ukrainian].
2. Slipchenko, S.O., & Shyshka, O.R. (2020). Orhany, vylucheni z tila pomerloi liudyny, yak obiekty tsyvilnoho oborotu [Organs removed from the body of a deceased person as objects of civil turnover]. *Mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia «Pryvatne pravo v sferi okhorony zdorovia: vyklyky ta perspektyvy»*. (pp. 224–231). Lviv: LOBF [in Ukrainian].
3. Stefanchuk, R.O. (2008). *Osobysti nemainovi prava fizychnykh osib (poniattia, zmist, systema, osoblyvosti zdiisnennia ta zakhystu) [Personal non-property rights of natural persons (concept, content, system, features of implementation and protection)]*. K.: KNT [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy Pro pokhovannia ta pokhoronnu spravu : pryiniaty 10 lyp. 2003 roku № 1102-IV [Law of Ukraine On burial and funeral from July 10 2003, № 1102-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. № 7. St. 47 [in Ukrainian].
5. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code Ukraine]: (2003, January 16). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. № 40-44. St.356 [in Ukrainian].
6. Vereitsi, O. (2016). Rozporiadzhennia osoby stosovno vlasnykh anatomichnykh materialiv na vypadok svoiei smerti (pravove rehuliuвання) za zakonodavstvom Ukrainy [Vereitsi O. Disposal of a person's own anatomical materials in case of his/her death (legal regulation) under the legislation of Ukraine]. *Mala entsyklopediia notariusa – Small encyclopaedia of the notary*, 4 (88), 28–31 [in Ukrainian].
7. Briukhovetska, M.S. (2016). Posmertne donorstvo v zakonodavstvi inozemnykh krain: pozytyvnyi dosvid pravozastosuvannia [Posthumous donation in the legislation of foreign countries: positive experience of law enforcement]. *Jurnalul juridic national: teorie si practică*, 18 (2/2), 90–93 [in Ukrainian].
8. Briukhovetska, M.S. (2017). Tsyvilno-pravove rehuliuвання posmertnoho donorstva v Ukraini [Civil law regulation of posthumous donation in Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv: NAVS [in Ukrainian].
9. Country Reports on Human Rights Practices: China (Includes Hong Kong, Macau, and Tibet). (2023). Retrieved from: <https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/china/> (data zvernennia: 10.06.2024) [in English].
10. Dziuba, A.Ye. (2023). Tsyvilno-pravove rehuliuвання transplantatsii orhaniv i tkanyn: dosvid Ukrainy ta Yevropeiskoho Soiuzu [Civil law regulation of organ and tissue transplantation: experience of Ukraine and the European Union]. *Doctor's thesis*. Lviv: LDUVS [in Ukrainian].
11. Oliinyk, R.V. (2021). Tsyvilno-pravove rehuliuвання donorstva v Ukraini [Civil law regulation of donation in Ukraine]. *Doctor's thesis*. Lviv: LNYIIF [in Ukrainian].
12. Briukhovetska, M.S. (2017). Tsyvilno-pravove rehuliuвання posmertnoho donorstva v Ukraini [Civil law regulation of posthumous donation in Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: NAVS [in Ukrainian].
13. Iliushyk, O.M., & Baran, M.V. (2018) Transplantatsiia orhaniv vid umerloi osoby: problemy pravovoho rehuliuвання [Transplantation of organs from a deceased person: problems of legal regulation]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia yurydychna – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Legal series*, 2, 174–184 [in Ukrainian].
14. Kovalskyi, M.M. (2018). Zastosuvannia «systemy vyboru» pid chas vynykennia tsyvilno-pravovykh vidnosyn posmertnoho donorstva v Ukraini [Application of the "system of choice" in the emergence of civil law relations of posthumous donation in Ukraine]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk – Prykarpattya Legal Bulletin*, 1(22), T.5, 2, 33–35 [in Ukrainian].
15. Pashkov, V. (2014). Transplantatsiia orhaniv pomerloi liudyny: hospodarsko-pravova rehlamentatsiia [Transplantation of deceased person's organs: economic and legal regulation]. *Doktryna medychnoho prava. Medychno pravo – The doctrine of medical law. Medical law*, № 1(13), 33–42 [in Ukrainian].
16. Zakon Ukrainy Pro zastosuvannia transplantatsii anatomichnykh materialiv liudyni: pryiniaty 17 trav. 2018 roku № 2427-VIII [Law of Ukraine On the application of transplantation of anatomical materials to a person]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. № 28. St. 232. [in Ukrainian].
17. Case of Elberte v Latvia (Application no. 61243/08) (2015) Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-150234%22%5D%7D> (data zvernennia: 11.04.2024) [in English].
18. Case of Petrova v. Latvia (Application no. 4605/05) (2014) Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%224605/05%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-144997%22%5D%7D> (data zvernennia: 11.04.2024) [in English].

19. Case of Polat v. Austria (Application no. 12886/16) (2021) Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22:%5B%22Polat%20v.%20Austria%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-211365%22%5D%7D> (data zvernennia: 11.04.2024) [in English].
20. Sieda, S.V. (2024). Pytannia zberihannia ta vykorystannia anatomichnoho materialu liudyny dlia postmortalnoi reproduktsii v konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny [The issue of storage and usage of human anatomical material for postmortem reproduction in the context of the Russian-Ukrainian war]. *Suchasni vyklyky pryvatnoho prava v umovakh viiny: zbirnyk naukovykh prats uchasnykiv kruhloho stolu – Modern Challenges of Private Law in the Time of War: Collection of Scientific Papers of the Roundtable Participants* (pp. 112–118). Kyiv: NaUKMA [in Ukrainian].
21. Checherskyi, V. (2019). Postmortalna reproduktsiia: aktualni problemy pravovoho rehuliuвання ta zarubizhnyi dosvid [Post-mortem reproduction: current issues of legal regulation and foreign experience]. *Visegrad Journal on Human Rights*, 1, 172–177 [in Ukrainian].
22. Markiv, A.S. (2019). Pravovyi analiz postmortalnoi reproduktsii v aspekti prav liudyny [Legal analysis of postmortem reproduction in terms of human rights]. *Master's thesis*. Kyiv: NaUKMA. Retrieved from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/707e7281-2c80-4dfa-a74b-e01475a9465c/content> (data zvernennia: 28.01.2024) [in Ukrainian].
23. Proekt Zakonu Ukrainy Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zabezpechennia prava viiskovosluzhbovtziv ta inshykh osib na biolohichne batkivstvo (materynstvo) zareiestrovanyi 22 lystopada 2023 № 3496-IX. [Draft Law of Ukraine On Amendments to Certain Laws of Ukraine on ensuring the right of servicemen and other persons to biological from November 22 2023, № 3496-IX]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20?fbclid=IwAR1uz4-dAIFBUc0_lN8Pj62HiehnyqgMCqFVHqNo2DI4xkrzQKvW2r1TiFI#n27 (data zvernennia: 28.01.2024) [in Ukrainian].
24. Porivnialna tablytsia do proektu Zakonu Ukrainy vid 22 lystopada 2023 [Comparative table to the Draft Law of Ukraine from November 22 2023, № 3496-IX]. Retrieved from: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1982600> (data zvernennia: 28.01.2024) [in Ukrainian].
25. Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy Pro zatverdzhennia Poriadku zastosuvannia dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohii v Ukraini vid 9 veresnia 2013 № 787 [Order of the Ministry of Health of Ukraine On approval of the procedure for the use of assisted reproductive technologies in Ukraine from September 9 2013, № 787] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#top> (data zvernennia: 29.01.2024) [in Ukrainian].
26. Kvit, N.M. (2020). Tsyvilno-pravovi formy stvorennia ta vykorystannia biobankiv v Ukraini [Civil law forms of creation and use of biobanks in Ukraine]. *Doctor's thesis*. Lviv: LNUiF [in Ukrainian].
27. Sait Yuzko Medical Center. Postmortalna reproduktsiia [Site of Yuzko Medical Center. Posthumous reproduction]. Retrieved from: <https://ivf.ua/novini/2375/> (data zvernennia: 29.01.2024) [in Ukrainian].
28. Shelly, S. (2018). Creating life after death: should posthumous reproduction be legally permissible without the deceased's prior consent? Retrieved from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6121062/#fn35> (data zvernennia: 29.01.2024) [in English].
29. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 19 zhovtnia 2022 roku, sudova sprava № 420/5/22. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106840444> (data zvernennia: 29.01.2024) [in Ukrainian].
30. Rishennia Sviatoshynskoho raionnoho sudu mista Kyieva vid 14.04.2023, sudova sprava № 759/265/23. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111073607> (data zvernennia: 21.02.2024) [in Ukrainian].
31. Checherskyi, V.I. (2019). Vykorystannia kriokonservovanykh hamet ta embrioniv yak harantiia realizatsii prava liudyny na reproduktyvne vidtvorennia [The use of cryopreserved gametes and embryos as a guarantee of the human right to reproductive reproduction]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 4, 34-37. Retrieved from: http://www.lsej.org.ua/4_2019/9.pdf (data zvernennia: 29.01.2024) [in Ukrainian].
32. Valerie, T. (2019). Life after death: regulating posthumous reproduction. Retrieved from: <https://www.howtoregulate.org/posthumous-reproduction-2/> (data zvernennia: 11.03.2024) [in English].
33. Mother wins dead son sperm case (2007). BBC. Retrieved from: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/6279061.stm?ls (data zvernennia: 11.03.2024) [in English].